

Освітні траєкторії населення та їх вплив на професійну мобільність

М. ОГАЙ,
кандидат економічних наук,
Н. РОМАНЧУК

*Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
м. Київ*

У статті проаналізовано вплив досягнутого рівня освіти населення України на ймовірність бути працевлаштованим, в тому числі за спеціальністю. Встановлено вплив інвестицій в людський капітал на рівень соціальної мобільності, рівень доходів та підвищення соціальної самооцінки особистості. З метою подальшого комплексного дослідження життєвих траєкторій населення в аналізі можуть бути застосовані методи макро- та мікромоделювання.

В статье проанализировано влияние достигнутого уровня образования населения на вероятность трудоустройства, в том числе по специальности. Установлено влияние инвестиций в человеческий капитал на уровень социальной мобильности, уровень доходов и повышение социальной самооценки личности. С целью дальнейшего комплексного исследования жизненных траекторий населения в анализе могут быть применены методы макро- и микромоделирования.

Main educational trajectories and their impact on socio-economic status are considered. Education influence on possibility of being employed (including obtaining a job by specialty) for Ukraine population is analyzed in the paper. The influence of investments to human capital on social mobility level, on income level and on self-identity increasing is ascertained. For the study of the complex life trajectories, macro- and microsimulation modeling methods can be applied in further analysis.

Ключові слова: освітня траєкторія, професійна траєкторія, людський капітал, рівень освіти, соціально-професійний статус.

Постановка проблеми. Визначення інноваційної складової як обов'язкового елемента кожної зі сфер суспільного життя зумовлює високий рівень інтелектуалізації всіх видів діяльності. Така інтелектуалізація детермінує роль освіти як основної передумови успішності професійної діяльності особи. Інформатизація суспільства, постійне прискорення циклу розробки та провадження інновацій, зростання частоти зміни технологій вимагають безперервності процесу навчання на будь-якому етапі життєвої траєкторії, перетворюють його на визначальну передумову ефективної зайнятості. Таким чином, проблема становлення освіти як визначального фактора працевлаштування та кар'єрного зростання вимагає детального аналізу всіх етапів навчання індивіда протягом його життя, визначення найбільш ймовірної траєкторії (шляху) набуття рівнів освіти та наступну результативність кожного з рівнів стосовно зайнятості та оплати праці.

Аналіз попередніх досліджень, виділення невідіршеної частини проблеми. Концепція індивідуальної освітньої траєкторії як шлях реалізації власного інтелектуального потенціалу індивіда у взаємодії системою освіти висвітлюються в дослідженнях у

межах педагогічних наук (А. Хуторського, Н. Суртаєвої, С. Вдовина, Г. Климова тощо).

Низка дослідників (С. Гриценко, М. Калиниченко, В. Томілов, Л. Семеркова, Н. Скосирева) у своїх роботах наводять концепцію життєвої кар'єри працівника, проводячи аналогію з маркетинговою теорією життєвого циклу товару. Графічним відображенням виступає крива, що відбиває залежність рівня оплати праці фахівця від стадії (етапу) його життя. При цьому, маркетинговою теорією визначаються життєві траєкторії індивіда винятково в межах системи освіти чи професійного життя та не беруться до уваги ймовірність настання певного етапу його освітнього чи професійного розвитку.

Російські дослідники Д. Константиновський та ін., Г. Чердиченко, Д. Труфанов і О. Павлов, А. Алексєєв розглядають соціологічний аспект освітньо-професійних траєкторій, ґрунтуючись на дослідженнях поколінь молоді 90-х рр. та межі століть. Ці дослідження висвітлюють зміни освітніх та професійних характеристик респондентів визначеного покоління протягом певного періоду часу не систематизуючи останні в певну найбільш ймовірнісну життєву траєкторію середньостатистичної особистості.

Таким чином, постає питання часткового узагальнення доробку педагогічних та соціальних наук для визначення ймовірнісних зв'язків освітніх та професійних траєкторій, їх впливу на соціально-економічний статус людини, ефективність зайнятості, рівень заробітної плати тощо.

Постановка завдання. Основні завдання, що розв'язуються у статті:

- визначення та аналіз типової освітньої траєкторії населення;
- оцінка та аналіз залежності статусу на ринку праці від стартового освітнього ресурсу населення;
- встановлення взаємозв'язку між досягнутим рівнем освіти та професійним статусом населення, зокрема вираженим ймовірністю працевлаштування за спеціальністю.
- оцінювання впливу рівня освіти на рівень заробітної плати працівників.

Виклад основного матеріалу. При цьому під життєвою траєкторією особистості розуміється певна лінія, сукупність життєвих точок людини, через які вона проходить протягом свого життя. Ця траєкторія обумовлюється як об'єктивними факторами (середовище, оточуючі об'єкти та явища), так і суб'єктивними (особистісні уподобання). Життєві траєкторії є результатом вибору способу і форми життєдіяльності самою людиною та обумовлюються людським капіталом¹.

Людський капітал визначається сукупністю втілених у людині економічно цінних ресурсів – знань, вмінь, мотивацій, здібностей до сприйняття і продукування нової інформації, що доцільно використовуються нею в процесі праці, сприяють зростанню її продуктивності і заробітку². Він формується як накопичувальний результат освітньої та практичної діяльності протягом життя і не може бути відчуженим від її носія (людини). Освіта розглядається не як споживче, а як інвестиційне благо, оскільки вкладання у людський капітал забезпечують, як правило, її власнику отримання у майбутньому більш високого доходу.

З економічної точки зору, нагромадження людського капіталу, посилюючи конкурентну здатність працівників, істотно покращує їх стан на ринку праці – сприяє зростанню оплати праці, розширює коло досяжних економічно та соціально привабливих професій, зменшує ризик втратити робоче місце

та стати безробітним. З соціальної точки зору, зростання освітнього рівня сприяє висхідному руху молоді в соціально-професійній ієрархії. Тобто, кожному освітньому рівню, що набувається індивідуумами, відповідають певні набори найбільш ймовірних соціально-професійних статусів. Одночасно, певні освітні досягнення (рівні) набуваються молоддю різними життєвими траєкторіями (шляхами).

Освітня траєкторія – це отримання її суб'єктом формальних кваліфікацій, інституціонально підтверджених компетенцій, інформально здобутого досвіду у вигляді знань та вмінь, тобто вона представлена не лише як рух від «рівня» до «рівня» освіти, від диплому до диплому, від кваліфікації до кваліфікації, але і як формально не фіксоване прирощення і примноження знань та вмінь³. Освітні траєкторії людини від моменту її народження обумовлюються умовами соціалізації (культурний та економічний капітал родини, її соціально-професійний статус, рівень урбанізації місця проживання та ін.).

Професійна траєкторія визначається з точки зору переходу суб'єкта від однієї позиції на ринку праці до іншої, які різняться рівнем оплати праці, кваліфікацією, соціальним статусом професії й оцінюються в контексті кар'єрної успішності/неуспішності.

Таким чином, освітня траєкторія може виступати у вигляді «інвестицій», а професійна траєкторія стає соціальним полем використання ресурсів чи їх конверсії у відповідні позиції на ринку праці.

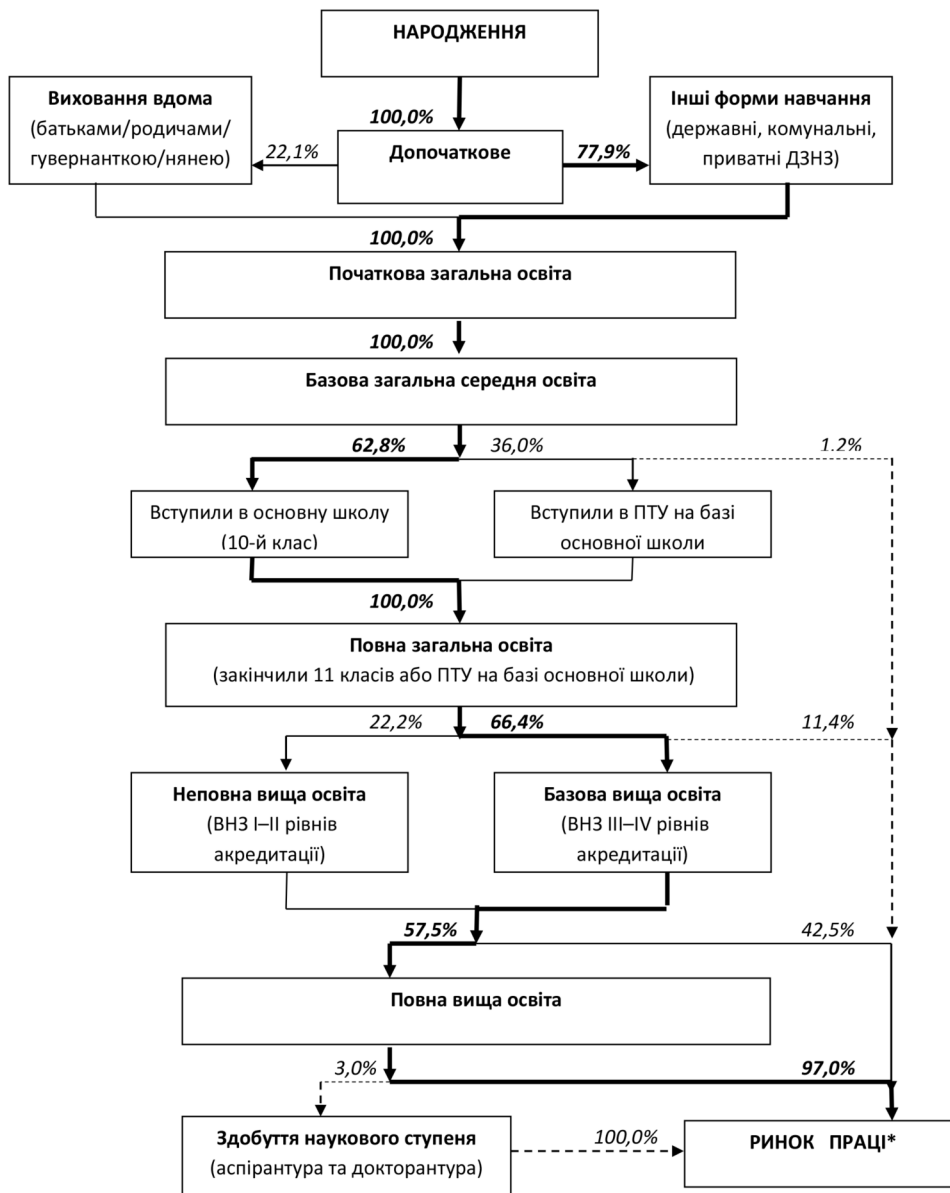
Найбільш поширеною є базова освітня траєкторія отримання людиною вищої освіти. На цьому шляху людина здобуває кілька рівнів освіти (рис. 1):

- допочаткова освіта – від народження до 6–7 років дитина навчається у школах раннього розвитку та у дошкільних загальноосвітніх навчальних закладах (далі – ДЗНЗ);
- початкова загальна освіта (1–4 класи загальноосвітньої школи (далі – ЗОШ), базова загальна середня освіта (5–9 класи ЗОШ) та повна загальна середня освіта (10–11 класи загальноосвітніх шкіл або гімназії, ліцею та ін.);
- неповна вища освіта отримується шляхом навчання людини у вищих навчальних закладах і здобуттям освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста.

¹ Образование и жизненные траектории молодежи: 1998–2008 годы / Константиновский Д. Л., Вознесенская Е. Д., Чердниченко Г. А., Хохлушкина Ф. А. – М.: ЦСПиМ, 2011. – 296 с.

² Добрынин А. И. Человеческий капитал в транзитивной экономике: формирование, оценка, эффективность использования / Добрынин А. И., Дятлов, С. А., Цыренова Е. Д. – СПб.: Наука, 1999. – С. 7–56.

³ Чердниченко Г. А. Молодежь после получения среднего образования: образовательные и профессиональные траектории / Чердниченко Г. А. // Вестник Института социологии. – 2011. – №2. – С. 67–86.

* При розрахунку ймовірностей до уваги не бралися: рівень смертності дітей певного віку; навчання дітей, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку; відсоток молоді, які після здобуття певного рівня освіти не вийшли на ринок праці з різних причин.

Рис. 1. Освітні траєкторії населення

Джерело: Складено авторами за даними Держстату

➤ базова вища освіта здобувається у вищих навчальних закладах і завершується отриманням освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра.

➤ повна вища освіта – результат успішного закінчення академії, університету, інституту, консерваторії, духовної академії чи інших прирівняних до них

вищих навчальних закладів, які надають освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста або магістра⁴.

За зазначеною траєкторією у 2012 р. близько 78% дітей здобувають дошкільну освіту, майже 63% базову загальну середню освіту та 57,5% повну вищу освіту.

⁴ Модернізація освітніх функцій держави в контексті формування та реалізації економічної та соціальної активності населення : Звіт про НДР / кер. Лібанова Е. М. ; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – К., 2013. – 332 с. – №ДР 0113U004515.

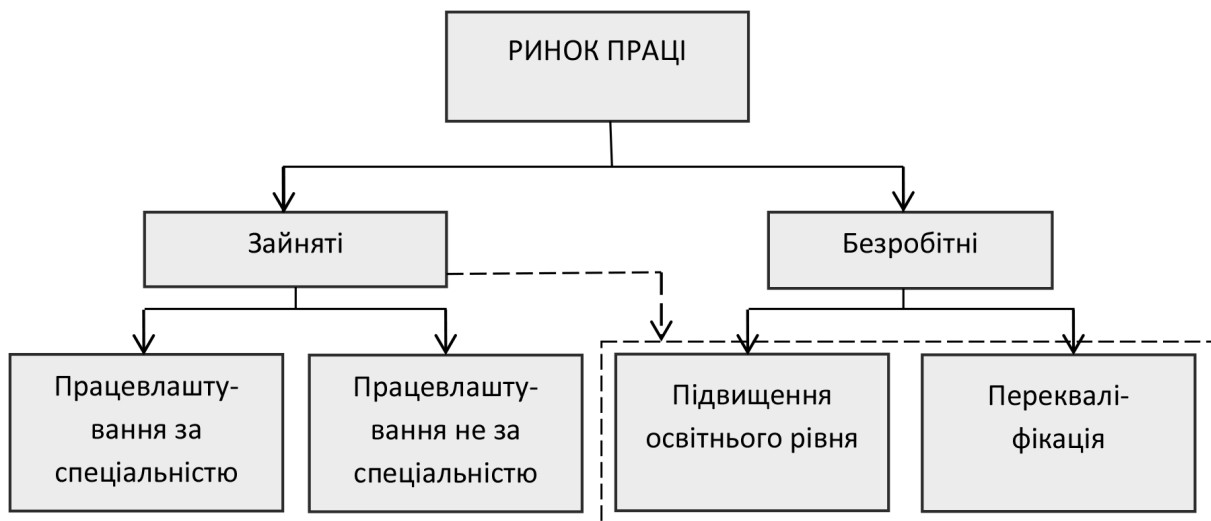

Рис. 2. Професійні траєкторії населення (фрагмент)

Джерело: Складено авторами

Після отримання певного рівня освіти населення виходить на ринок праці у пошуку роботи (рис. 2).

Частина економічно активної молоді, яка одразу ж знайшла прийнятний варіант працевлаштування, незалежно від того, чи відповідає запропонована робота (посада) отриманій спеціальності, набуває статусу зайнятого населення. Інша частина населення, яка не може знайти роботу протягом певного часу, звертається до служб зайнятості і набуває статусу офіційно безробітних. Під час пошуку можливості працевлаштування безробітні можуть підвищувати свій освітній рівень або перекваліфікуватися, в тому числі здобувати другу освіту.

Траєкторія людини на ринку праці має циклічний характер. Людина, яка вибудовує успішну кар'єру, може переходити від однієї позиції на ринку праці до іншої, які різняться рівнем оплати праці, кваліфікацією, соціальним статусом професії тощо.

За даними національного вибіркового Обстеження з питань економічної активності населення (далі – ОЕАН), у 2012 р. проаналізовано взаємозв'язок між рівнем освіти та статусом на ринку праці (рис.3).

Аналіз взаємозв'язку дозволяє зробити висновок про наявність прямої залежності між зростанням

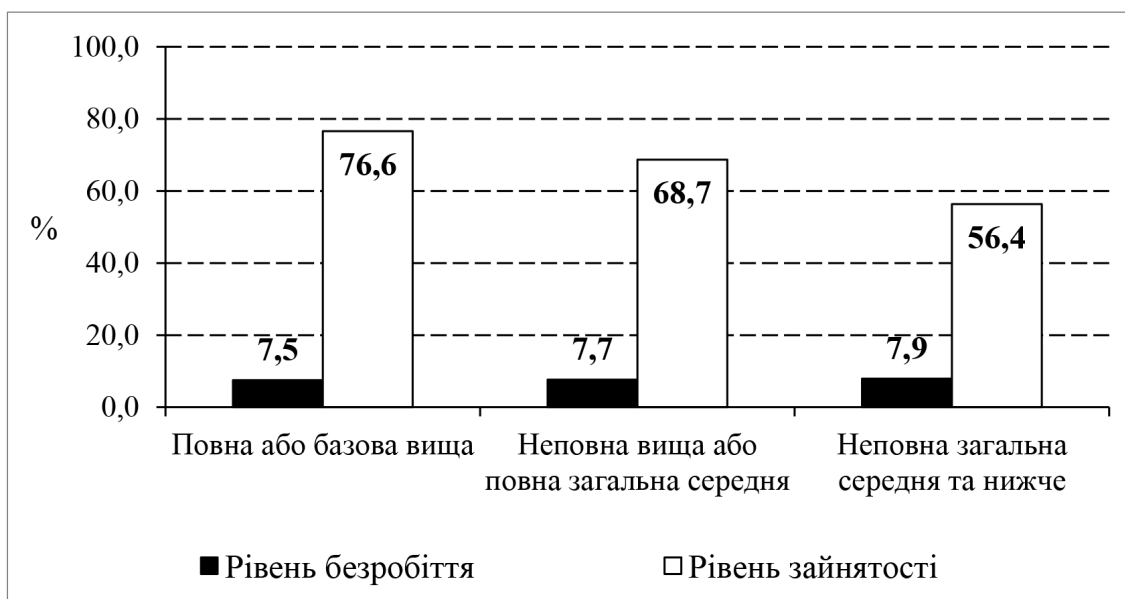

Рис. 3. Рівні зайнятості та безробіття серед населення відповідного рівня освіти

Джерело: Розраховано авторами на основі даних ОЕАН, 2012 р.

рівня освіти та зростанням рівня зайнятості, що свідчить про низьку конкурентоспроможність «9-класної освіти» та є одним з важливих стимулів прагнення молоді до отримання повної вищої освіти в умовах сучасної економіки.

На жаль, сьогодні наявність вищої освіти не є кращим захистом від безробіття. Однак, у тих, хто має вищу освіту, шанси потрапити у цю категорію складають 7,5%, у той час як у населення з неповною загальною середньою освітою вони складають дещо більше – 7,9%.

Аналіз подібності структур зайнятих та безробітних за рівнем освіти показав, що розподіл є достатньо пропорційним (структури є подібними на 93,8%). Разом із цим, найбільшим порушенням пропорцій характеризується група населення з повною загальною освітою, для яких частка зайнятих на 5,5 в.п. є меншою за частку безробітних.

Стартовий освітній ресурс, а саме тип середнього навчального закладу, який закінчує людина на початку, стає суттєвою соціальною характеристикою, яка диференціює подальше накоплення людиною освітнього капіталу та проявляється явно і латентно в наступних освітніх та професійних траєкторіях. Ці відмінності продукують диференціацію у переважаючих системах цінностей, у тому числі у цінності освіти та мотивації до її підвищення, а також відмінності у стратегіях та реальній поведінці молоді в подальшому у сферах

освіти та праці і саме в цьому сенсі проявляються як «вплив освітнього потоку» на формування освітніх та професійних траєкторій молоді.

У 2011 р. Інститутом соціології Російської академії наук оприлюднено результати лонгітюдного соціологічного дослідження (1998–2008 рр.) життєвих шляхів випускників середніх шкіл, середніх спеціальних учбових закладів та професійних училищ Новосибірської області⁵. В ході дослідження було проаналізовано процеси формування освітніх та професійних траєкторій молоді, накопичення нею протягом 10 років самостійного життя освітніх ресурсів та їх вплив на об'єктивний соціально-професійний стан⁶.

За результатами виявлення специфіки соціально-професійної інтеграції молоді з різними стартовими освітніми ресурсами, встановлено низку взаємозв'язків між обсягом та якістю накопичених освітніх ресурсів та досягнутими соціально-професійними статусами та доведено, що початковий освітній ресурс та специфіка освітньої траєкторії позначаються на соціально-професійних позиціях, що досягаються. Аналіз отриманих результатів дозволив зробити висновок про визначальну роль рівня освіти у досягненні соціальної мобільності молоді. Чим вищим є рівень освіти молоді, тим соціально мобільнішою вона є, має більше шансів досягти позицій керівників, і менше – залишитись на позиції робітника.

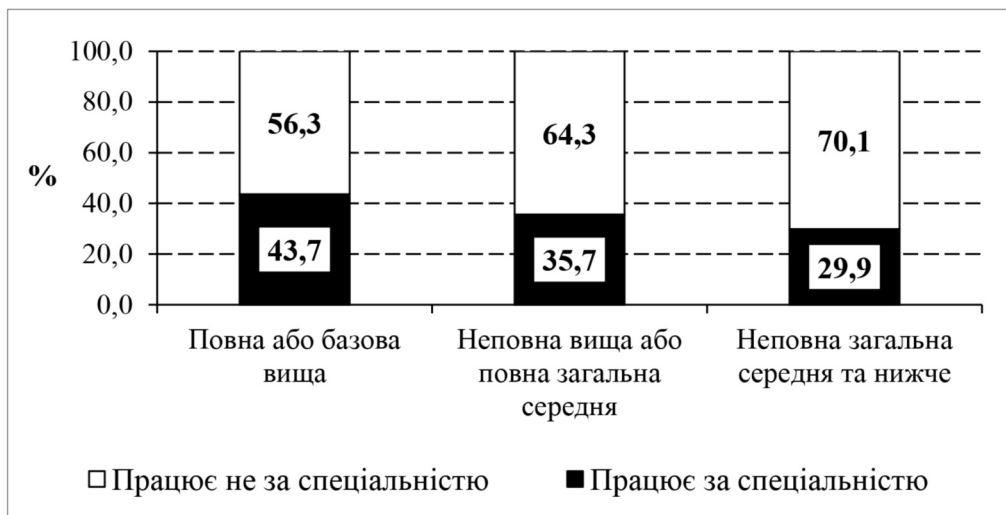

Рис. 4. Розподіл зайнятого населення за фактом роботи «за спеціальністю» залежно від рівня освіти
Джерело: Розраховано авторами на основі даних ОЕАН, 2012р.

⁵ Дослідження виконано Інститутом соціології Російської академії наук за фінансової підтримки ФГНУ «Центр соціологічних досліджень» Міністерства освіти і науки РФ в рамках проекту «Професійні та освітні траєкторії молоді в змінюючійся Росії».

⁶ Образование и жизненные траектории молодежи: 1998–2008 годы / Константиновский Д. Л., Вознесенская Е. Д., Чердиченко Г. А., Хохлушкина Ф. А. – М.: ЦСПиМ, 2011. – 296 с.

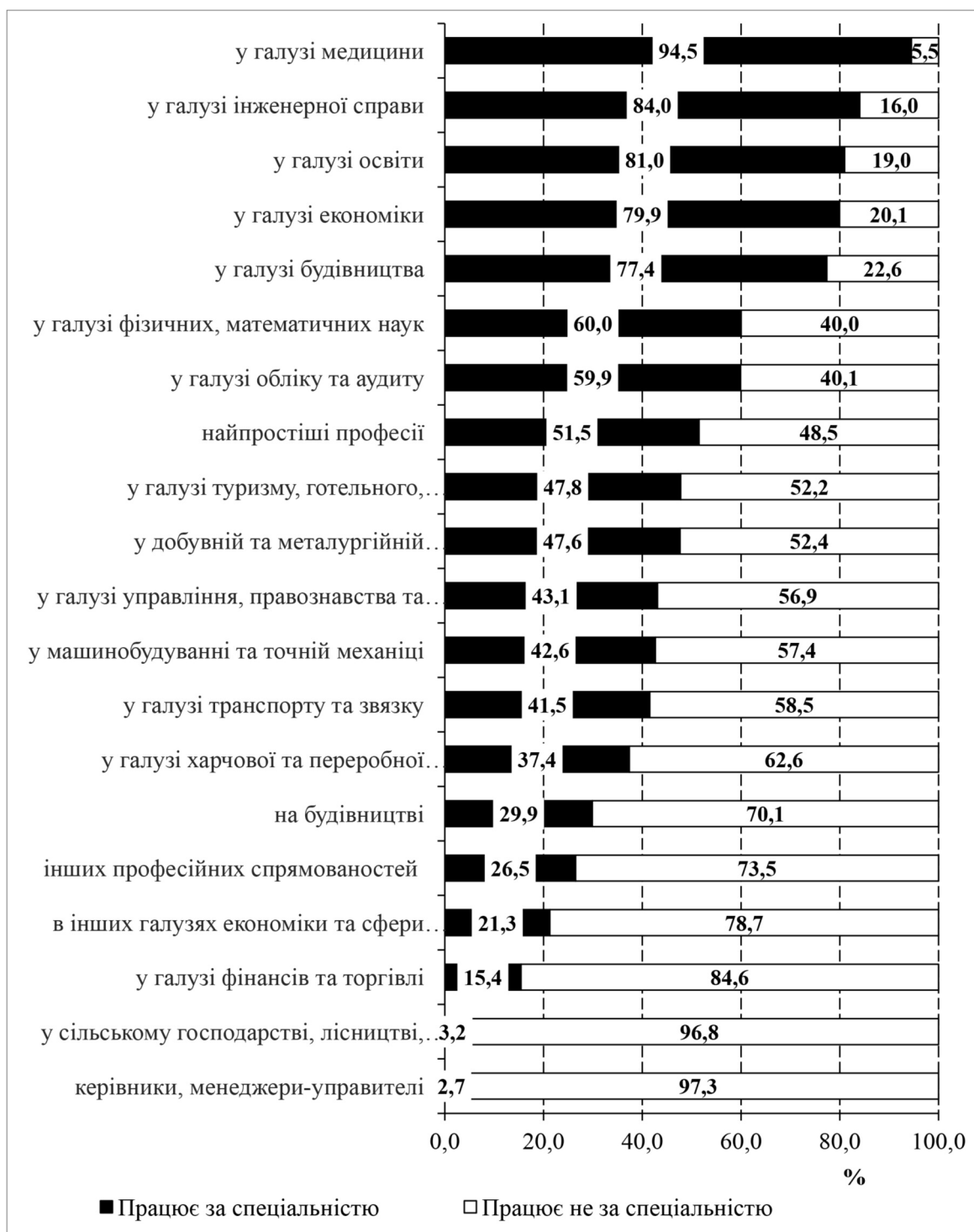

Рис. 5. Розподіл зайнятого населення залежно роботи за спеціальністю, що відповідає чи не відповідає освіті

Джерело: Розраховано авторами на основі даних ОЕАН, 2012р.

Враховуючи певну подібність економічних систем та систем освіти в Україні та РФ, слід очікувати, що зазначені ефекти від рівня професійної освіти молоді при працевлаштуванні характерні і для України.

В сучасних умовах більша частина зайнятого населення України працює не за спеціальністю (рис. 4).

Так, серед населення з вищою (повною або базовою) освітою кожен другий (56,3%) працює не за спеціальністю, отриманою за дипломом.

Разом із цим варто підкреслити, що шанси працевлаштуватися за спеціальністю є в 1,5 рази вищими у тих, хто здобуває повну або базову вищу освіту, ніж у тих, хто має неповну загальну середню освіту.

Відповідність галузі працевлаштування зайнятого населення спеціальності, отриманій за дипломом (на всіх рівнях освіти), ілюструють такі дані (рис.5).

Максимальний відсоток зайнятих за спеціальністю спостерігається у галузі медицини (94,5%), Переважна частина тих, хто здобув освіту у галузі інженерії та освіти (понад 80%), також працюють за спеціальністю. Лише близько 20% спеціалістів у галузі будівництва та економіки зайняті не за спеціальністю.

Працює не за спеціальністю і кожен другий представник найпростіших професій та понад 95% населення, яке здобуває освіту у галузі сільського господарства, лісництва та рибальства. Цікаво, що і серед керівників та менеджерів-управителів лише 2,7% працює за спеціальністю.

Виявлені невідповідності, значною мірою обумовлені тенденціями на сучасному ринку праці, зокрема вимогами до робочих місць, які передбачають наявність різного рівня формальної освіти. Так, робочі місця, що передбачають наявність вищої освіти визначають найбільш високі вимоги підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення

навичок роботи, набуття нових навичок та знань. У той час як робочі місця середньої кваліфікації, а тим більше кваліфікованих виконавців, пред'являють менш значні запити.

Зазначені тенденції на ринку праці обумовлюють більш часту організацію власного дрібного бізнесу серед осіб, які мають лише повну загальну середню освіту та нижче (рис. 6).

Так, серед осіб з рівнем освіти не вищим за повну загальну середню освіту власний дрібний бізнес організують кожен четвертий, в той час, як серед випускників ВУЗів самозайнятстю займаються лише близько 7%.

Той факт, що найбільша частка самозайнятих припадає саме на менш освічену групу українців, може пояснюватись обмеженістю для останніх досяжних соціальних та професійних траєкторій, оскільки відсутність диплому про отримання вищої освіти є однією з основних неформальних (за деяких випадків – формальних) причин обмеження кар'єрних можливостей та, як правило, порівняно невисокого рівня заробітної плати (рис. 7).

Дані, представлені на рис. 7, дозволяють зробити висновок, що працівники з вищою освітою отримують заробітну плату, яка в середньому в 1,3 рази є вищою за середню заробітну плату по Україні в цілому. Водночас, для працівників, які здобули неповну загальну середню освіту і нижчий рівень

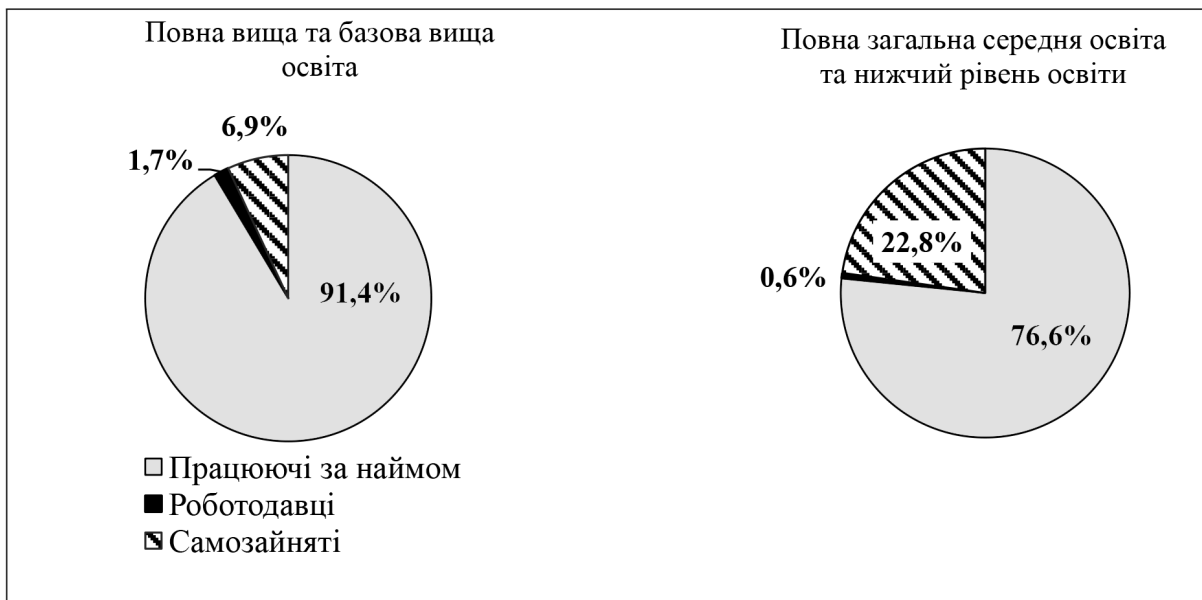

Рис. 6. Структури видів зайнятості населення з різним рівнем освіти

Джерело: Розраховано авторами⁷.

⁷ Заробітна плата за професійними групами у 2012 р. (за матеріалами вибіркового обстеження) : Статистичний збірник / [відповід. за випуск Сенік І. В.] ; Державна служба статистики України. – К., 2013. – 167 с.

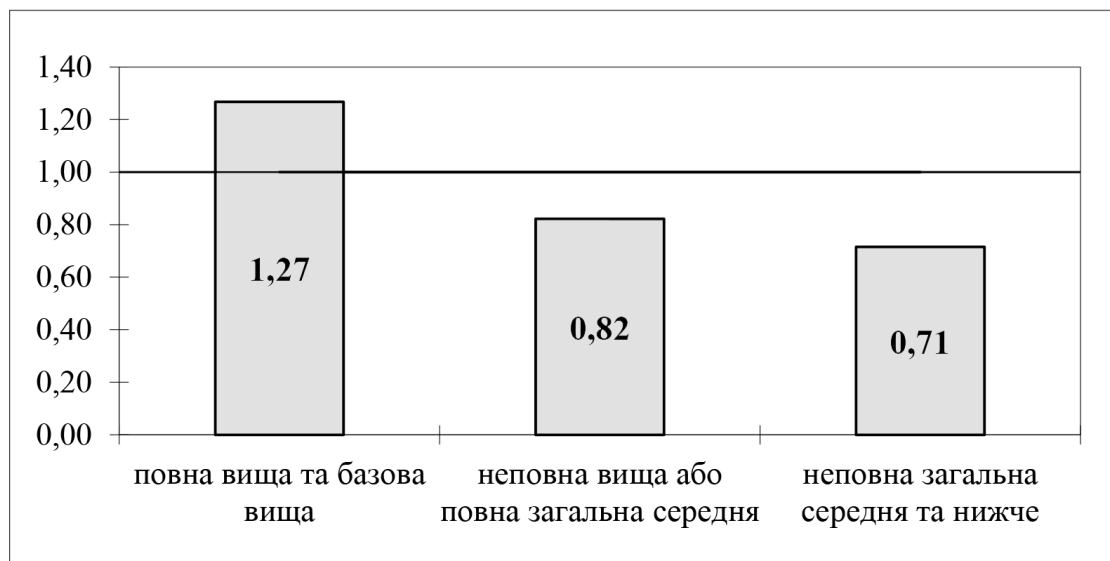

Рис. 7. Рівень середньорічної зарплатної плати працівників з різним рівнем освіти відносно середньої зарплатної плати по Україні

Джерело: Розраховано авторами⁸.

освіти, обсяги зарплатної плати складають лише 70% від середнього рівня по Україні в цілому.

Висновки. Результати аналізу життєвих траєкторій населення України дозволяють зробити такі висновки:

- вибудовування професійної кар'єри все більше залежить від того, наскільки інтенсивно та цілеспрямовано молодь накопичує знання, навички, кваліфікації – все те, що в сукупності визначається як людський капітал;

- сучасна освітня траєкторія людини не обмежується основними етапами (дошкільне виховання, повна загальна середня освіта; повна вища освіта), а характеризується певною циклічністю з огляду на можливість підвищувати свій рівень освіти протягом всього життя. У певних умовах і залежно від статусу на ринку праці, все частіше людина здобуває другу освіту, часто поєднуючи навчання з роботою.

- успішність та якісний склад сформованих освітніх траєкторій в своїй більшості детермінуються якістю попередніх стартових освітніх та соціальних ресурсів (якістю дошкільної, початкової освіти, добробутом та культурною освіченістю родини тощо);

- населення з різними початковими стартовими ресурсами середньої освіти має неоднаковий потенціал для подальшого накопичення освітніх ресурсів

(набуття формальної освіти, додаткове навчання, вибудовування типів освітніх шляхів, які ведуть до тих чи інших досягнень): чим значущими виявляються в сукупності початкові освітні та соціальні ресурси контингенту молоді, тим успішніше складаються освітні траєкторії, тим більш якісну і більш високого рівня освіту отримують їх представники;

- сьогодні значно поширилася практика, коли зайняте населення працює не за здобутою спеціальністю, однак, частка таких осіб із вищою освітою в 1,5 рази нижче, ніж серед осіб із неповною загальною освітою (як правило, у галузі сільського господарства, фінансів, торгівлі та управління);

- інвестиції в людський капітал, особливо в освіту, приносять вигоди, не лише пов'язані безпосередньо з доходами, а також ті, що виражаються, зокрема, у підвищенні соціальної самооцінки особистості;

- подальший комплексний аналіз з урахуванням значної деталізації освітньо-професійних траєкторій населення України потребує використання додаткової інформації, процедура збору якої є складною, в деяких випадках – неможливою. Тому альтернативою майбутнього дослідження цієї проблеми може стати використання ряду методів макро- та мікрomodельовання для отримання надійних оцінок ймовірностей деталізованих схем траєкторій.

⁸ Зарплатна плата за професійними групами у 2012 р. (за матеріалами вибіркового обстеження) : Статистичний збірник / [відповід. за випуск Сенік І. В.] ; Державна служба статистики України. – К., 2013. – 167 с.